

DOI:

УДК 004.738.52:347.78

Юлія Калініна-Симончук,

науковий співробітник, начальник відділу правового забезпечення діяльності,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Голосіївський просп., 3, Київ, 03039, Україна

e-mail: kcyuliya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-2926>

ВІДКРИТИЙ ДОСТУП ДО ДОСЛІДЖЕНЬ І ЗБЕРЕЖЕННЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА: BOAI20

У праці на прикладі Будапештської ініціативи відкритого доступу (далі – BOAI) проаналізовано відкритий доступ (далі – ВД) до результатів дослідження за останні 20 років. Увагу акцентовано на стратегіях досягнення відкритого доступу: самоархівування, або зелений / золотий ВД. Виявлено суперечності між відкритим доступом та авторським правом. Доведено, що ліцензії Creative Commons є спробою модифікувати відкритий доступ. Визначено роль бібліотек як суб'єктів відкритого доступу, що, зокрема, керують прийняттям матеріалів до репозиторію, підтримують самоархівування дослідників або депонування статей і дисертацій.

Розглянуто новий набір рекомендацій BOAI20, у яких оцінюється прогрес у бік відкритого доступу й розглядаються основні перешкоди на шляху його поширення. Сформульовано проблеми наукової комунікації, що вирішує відкритий доступ.

Ключові слова: відкритий доступ, Будапештська ініціатива відкритого доступу, репозиторій, ліцензії Creative Commons, авторське право, бібліотеки.

Постановка проблеми. Епоха інтернету наприкінці ХХ ст. спричинила революцію на основі інформаційних технологій, що, спростивши передавання та доступ до інформації, докорінно вплинуло на всі сфери життєдіяльності – змінило світ бізнесу, політики, систем соціального забезпечення, культури, освіти й науки. Разом з комунікаційними та інформаційними проривами більшість цих сфер природно зіткнулися з новими викликами. Серед таких, зокрема, істотні зміни в науковому виробництві й науковій комунікації. Прискорення та помітне зростання продукування інформації, з одного боку, спростило доступ до знання, зокрема й наукового; з іншого – створило проблему експертизи (зростання обсягів далеко не завжди означає зростання якості). Крім того, ці зміни

забезпечили доступ саме до якісних, рецензованих досліджень, оприлюднених через авторитетні джерела. Відтак колізія між активізацією, запитом на доступність водночас із запитом на якість та дороговизною наукової комунікації, особливо на фоні її інтенсифікації, стала особливо гострою наприкінці ХХ ст. Одним із кроків, покликаних її розв'язати, стала ініціатива відкритого доступу.

На початку 1990-х років науковий і дослідницький світ побачив ранні спроби відкритого доступу – створення низки відкритих електронних журналів і нарешті започаткування П. Гінспаргом першого онлайн-репозиторію “arXiv” (1991), який дав можливість фізикам та інженерам безкоштовно розміщувати препринти своїх статей. Також 1991 р. ознаменувався публікацією тодішнього радника президента Д. Буша-старшого, доктора А. Бромлі «Політичні заяви з управління даними для дослідження глобальних змін». У праці міститься заклик до глобального відкритого доступу, відкритих даних і збереження цих даних у відкритих репозиторіях [1]. У 2000 р. було засновано репозиторій “Pub Med Central” Національного інституту охорони здоров'я – перше комерційне видавництво відкритого доступу. В Україні рух за вільний і безперешкодний доступ до наукових та освітніх матеріалів, що реалізовується для будь-якого користувача в глобальній інформаційній мережі, набув поширення на межі ХХ і ХХІ ст.

Важливим наріжним каменем цього розвитку є Будапештська ініціатива відкритого доступу (ВОАІ), яка у 2022 р. відзначає своє 20-річчя.

Мета статті – виявити досягнення відкритого доступу до досліджень за останні 20 років на прикладі Будапештської ініціативи відкритого доступу.

Виклад основного матеріалу. Впливова Будапештська декларація була підписана в лютому 2002 р. Хоча існують попередні декларації, які виступають за публічний доступ до певних форм інформації [2], ВОАІ вважається першою міжнародною декларацією про загальнодоступність наукових публікацій і першою, що прийняла та визначила термін «відкритий доступ» (ВД), який часто цитується в контексті політики, практики й законів відкритого доступу в усьому світі. До речі, на вересень 2022 р. ініціативу підписало 6 тис. 515 фізичних осіб та 1 тис. 393 організацій з усього світу, які представляють дослідників, університети, лабораторії, бібліотеки, фонди, журнали, видавців, наукові товариства та споріднені ініціативи відкритого доступу.

Будапештська декларація, що вважається відправною точкою ВД як громадського та міжнародного руху, почалася з визнання того, що стара

традиція вчених безкоштовно публікувати результати досліджень у наукових журналах почала поєднуватися з новою технологією, інтернетом, щоб забезпечити появу безпрецедентного суспільного блага: всевітнє електронне поширення наукової літератури у вільному й необмеженому доступі. Для досягнення відкритого доступу до наукової журнальної літератури у Будапештській декларації було викладено дві стратегії досягнення відкритого доступу. Перша полягала в тому, щоб переконати дослідників розміщувати копії статей, які вони публікують у підписних журналах, у відкриті репозиторії (так зване самоархівування, або зелений ВД). Друга – щоб переконати наукових видавців прийняти нові методи ведення бізнесу, які дали б їм можливість відмовитися від платного доступу до підписки (золотий ВД).

Отже, журнали золотого ВД спеціально прагнуть до відкритого доступу та надають можливість користувачам безкоштовно отримувати доступ до своїх статей прямо на своєму вебсайті. Вони можуть стягувати або не стягувати плату за оброблення статей (далі – APC), що виплачується видавцеві автором, його спонсором або третьою стороною. Авторські права може бути ліцензовано або передано стандартним чином, але видавець негайно робить контент безкоштовним для перегляду та повторного використання (з урахуванням деяких обмежень, які залежать від видавця). З початку 2000-х років кількість золотих журналів відкритого доступу в Довіднику журналів відкритого доступу (DOAJ) зростала в геометричній прогресії: з 300 у 2003 р. до 17 тис. 500 станом на вересень 2022 р.

Зелений відкритий доступ належить до самостійного архівування статті в загальнодоступному / вільнодоступному відкритому електронному архіві чи репозиторії, як правило, після періоду ембарго до 12 місяців. Це рецензований, прийнятий автором рукопис (але до будь-якого редагування, кодування тощо), який може бути опубліковано, а не його остаточна версія. Витрати на публікацію має бути покрито за рахунок абонентської плати. Авторські права зазвичай належать видавцеві, а автору надається право публікувати в репозиторії в рамках деяких обмежень. Ці електронні архіви можуть бути тематичними (наприклад, arXiv, BioRxiv), інституційними (наприклад, DASH Гарварда) або особистими (наприклад, особистий вебсайт). Станом на вересень 2022 р. 5 тис. 920 і 4 тис. 725 репозиторіїв було перераховано в Довіднику репозиторіїв відкритого доступу (OpenDOAR) та Реєстрі репозиторіїв відкритого доступу (ROAR) відповідно.

ВОАІ визначив відкритий доступ до дослідницької літератури як «вільну та безкоштовну доступність у загальнодоступному інтернеті, що дає

можливість будь-яким користувачам читати, завантажувати, копіювати, поширювати, друкувати, шукати чи посилатися на повні тексти цих статей, залучати їх у процесі індексування, передавати їх як дані для оброблення програмним забезпеченням або використовувати їх для будь-яких інших законних цілей, без фінансових, юридичних чи технічних бар'єрів, крім тих, що невіддільні від отримання доступу безпосередньо до інтернету. Єдиним обмеженням відтворення та розповсюдження, єдиним значущим впливом авторських прав у цій сфері має бути надання авторам контролю над цілісністю своєї праці й права належного визнання та цитування» [3].

Як бачимо, у публікаціях з відкритим доступом виникає дилема з приводу авторського права та трьох варіантів вибору, які стоять перед автором: зберегти авторські права, поділитися ними чи передати їх. Принагідно зазначимо, що при визначенні відкритого доступу творці ВОАІ не вказали, як це повинно бути досягнуто у світі, де авторське право виникає в той момент, коли новий твір фіксується в матеріальній формі.

Спробою модифікувати відкритий доступ стали ліцензії Creative Commons, які було випущено в грудні 2002 р. Ліцензії Creative Commons, створені у відповідь на напруженість між системою авторського права й обміном, що забезпечують інтернет та нові технології, дають можливість творцям ділитися своїм контентом, не порушуючи закон про авторське право, і на гнучких умовах. Вони безкоштовні, доступні для публічного використання та потребують вказівки авторства або власників авторських прав. Ліцензії Creative Commons є найбільш відомими та широко використовуваними відкритими ліцензіями; наприклад, ліцензії Creative Commons інтегровано в низку платформ контенту, такі як Wikipedia, Flickr та Youtube. Ці ліцензії не тільки захищають творця та користувачів, вони відіграють важливу сигнальну роль, повідомляючи тим, хто читає і використовує твір, що автор хоче, щоб ним ділилися та щоб твір використовувався якнайширше. Відкриті ліцензії роблять творчу роботу більш доступною, а також дають можливість іншим використовувати її та примножувати її вплив, у тому числі шляхом обміну корисними покращеннями й модифікаціями з автором. Ці ліцензії дають змогу ліцензіару залишати за собою певні права, пов'язані з комерційним використанням, розповсюдженням модифікацій і вимогою, щоб така сама або аналогічна ліцензія застосовувалася до похідної роботи.

То ж прихильники відкритого доступу наполягали на тому, що лише контент, який зроблено доступним із прикріпленою ліцензією CC BY, може претендувати на статус безкоштовного й, таким чином, класифікуватися як відкритий доступ. Це було зафіксовано у 2012 р. з нагоди 10-річчя

ВОАІІО. Крім того, було опубліковано набір докладних пропозицій щодо широкого кола найважливіших питань. Уперше вони закликали дослідні інститути та спонсорів ухвалити політику просування (зелених) публікацій з відкритим доступом. Крім того, у заяві містився заклик до створення стійкої інфраструктури за допомогою репозиторіїв і відкритих метаданих. Заява закінчилася закликом до більш тісної співпраці в глобальній спільноті ВД та закликом створити позитивний наратив для ВД. У цьому документі вказувалося, що ВОАІ не винайшла ідею ВД як таку, а «...була першою ініціативою, що застосувала термін “відкритий доступ” у цьому сенсі; першою, що сформулювала його загальне визначення; першою запропонувала взаємодоповнюючі стратегії реалізації ВД; першою здійснила загальний заклик до застосування ВД у всіх наукових галузях та країнах; першою, що супроводжувалася значним фінансуванням».

Цікавим є той факт, що слово «бібліотеки» єдиний раз згадується у ВОАІІО: «...Співпрацювати із всесвітніми кампаніями за ВД до книг, дипломних робіт і дисертацій, дослідницьких даних, державних даних, освітніх ресурсів і відкритого коду. Ми повинні координувати із спорідненими зусиллями, які опосередковано стосуються питань доступу до досліджень, таких як реформи авторських прав, сирітських творів, цифрового збереження, оцифрування друкованої літератури, формування політики, заснованої на фактичних даних, свободи слова та еволюції бібліотек, видавничої справи, рецензування та соціальних медіа». Таким чином, ставилася мета розширити типи інформаційних ресурсів у відкритому доступі, у тому числі даних досліджень, і пов'язати кампанію щодо ВД з комплексом взаємопов'язаних дій, включаючи розвиток бібліотек. Незалежно від цієї конкретної згадки бібліотек їх втручання передбачається в багатьох пунктах рекомендацій. Достатньо навести як приклад кілька рекомендацій, адресованих закладам вищої освіти, які на практиці реалізуються бібліотеками: керування репозиторіями відкритого доступу, підтримка самоархівування дослідників або депонування статей і дисертацій.

У документі також представлено набір «істин щодо ВД», з якого можна зробити висновок, що при побудові цих «істин» бібліотеки несуть «частку відповідальності, чи то користь відкритого доступу для досліджень і дослідників, чи то підвищення соціальної цінності досліджень, чи збільшення віддачі від державних інвестицій у дослідження». Озираючись назад на Будапештську декларацію 2002 р., документ, опублікований на 10 років пізніше, показує, що теоретично в цей основний момент бібліотеки було повністю залучено до руху ВД.

Підтверджуючи свої початкові принципи 2002 р., принципи своєї десятої річниці 2012 р. і визнаючи, що «відкритий доступ – це не самоціль, а засіб ...забезпечення справедливості, якості, зручності використання та стійкості досліджень», у свій 20-річний ювілей ВОАІ запропонував чотири макрорекомендації (рекомендації високого рівня) із 40 пріоритетними рекомендаціями на наступні 10 років. Ці рекомендації ВОАІ20 вирішують системні проблеми, які перешкоджають просуванню відкритого доступу до більш справедливого та інклюзивного глобального майбутнього відкритої науки. Рекомендації відповідають духу декларації 20-річної давнини, але враховують зміни, які відбулися в дослідній сфері з того часу: зросла загальна кількість літератури ВД, кількість репозиторіїв і препринтів ВД, а також збільшилася кількість золотих журналів у відкритому доступі.

Основні моменти рекомендацій:

1. Впровадження досліджень відкритого доступу у відкритій інфраструктурі, що забезпечує довготривале збереження й доступ.

2. Необхідність перетворення системи наукової оцінки та системи винагороди таким чином, щоб відкрита наукова практика була очевидною перевагою для дослідників.

3. Підтримка можливостей публікації, які не виключають дослідників з ринкових міркувань, обмежуючи практику, що базується на платі за публікацію.

4. Розблокування концентрації літератури й знань, скорочення регіональних відмінностей і домінування виданих журналів.

Як конкретні пропозиції на наступні 10 років детально описуються «Відкрита інфраструктура та управління нею», «Практика оцінки досліджень», «Плата за обробку статті (APC)» та «Угоди про читання та публікацію».

«Відкрита інфраструктура та управління нею» рекомендує децентралізацію замість централізації та стверджує, що треба запровадити відкриту дослідницьку платформу. «Практика оцінки досліджень» рекомендує реформу оцінювання досліджень у галузі фінансування, найму, просування по службі тощо в університетах і дослідних організаціях, а також висловлюється занепокоєння щодо імпаکت-фактора (далі – ІФ). Низка журналів відкритого доступу є новими, і, вказавши на невігідність ІФ порівняно з традиційними журналами, зазначається, що при використанні ІФ для оцінювання досліджень виникне плутанина між індексом якості журналу та індексом якості досліджень. «Плата за обробку статті (APC)» критикує

непрозоре ціноутворення, а «Угода про читання та публікацію» підтверджує, що ВД – це засіб для досягнення мети, а не самоціль.

Порівняно з попередніми рекомендаціями ВОАІ, ВОАІ20 приділяє більше уваги різним проблемам, що виникають під час поширення ВД. Згідно з ВОАІ20, заплативши APC з метою брендингу журналів, можна отримати не фактичне покращення якості досліджень, а, скоріше, «визнання» того, що якість висока. Також зазначається, що на кар'єрне зростання дослідників може впливати набуте ними «сприйняття», і стверджується, що необхідно зосередитися на якості досліджень, а не на місці, де публікуються статті.

Крім того, у тексті майже зник термін «золотий ВД», замість нього часто використовується «алмазний ВД». Алмазний ВД – це керована спільнотою модель відкритого доступу, яка не потребує плати за передплату або плату за подачу та фінансово підтримується із зовнішніх джерел. Крім того, було зазначено, що APC може годувати шахрайські журнали (так звані хижачькі журнали). Це передбачає повернення до початкової мети ВОАІ «закласти основу для об'єднання людства в загальному інтелектуальному дискурсі та пошуку знань».

Висновки. З декларацій ВОАІ випливає, що відкритий доступ розв'язує три давні проблеми наукової комунікації:

1. Цінова доступність (рух ВД послідовно стверджував, що система підписки надто дорога і зрештою фінансово нестійка. ВОАІ вважає, що «загальні витрати на надання відкритого доступу до цієї літератури набагато нижчі, ніж витрати на традиційні форми поширення»).

2. Доступність (підписка на платний доступ часто не дає можливості дослідникам отримати доступ до потрібних їм досліджень. ВОАІ стверджує, що інтернет дасть змогу поширювати електронним способом всесвітом «журнальну літературу, що рецензується», і надасть «абсолютно безкоштовний і необмежений доступ до неї для всіх учених, дослідників, викладачів, студентів та ін.»).

3. Справедливість (дослідники в менш багатих країнах та установах, які не можуть дозволити собі багато підписок на журнали, страждають від перших двох проблем. ВОАІ заявляє, що відкритий доступ «прискорить дослідження, збагатить освіту, поділиться знаннями багатих з бідними та бідних з багатими, зробить цю літературу настільки корисною, наскільки це можливо, закладе основу для об'єднання людства в спільній інтелектуальній розмові та пошуку знань»).

Список бібліографічних посилань

1. Bromley D. A. Policy Statements on Data Management for Global Change Research. *Informatics Studies*. 2017. Vol. 4. No. 4. URL: <https://www.informaticsstudies.org/index.php/informatics/article/view/100>
2. Declarations in support of OA. Open Access Directory. URL: http://oad.simmons.edu/oadwiki/Declarations_in_support_of_OA
3. Budapest Open Access Initiative. URL: <https://www.budapestopenaccessinitiative.org>

References

1. Bromley, D. A. (2017). Policy Statements on Data Management for Global Change Research. *Informatics Studies*, 4(4) [in English]. Retrieved from <https://www.informaticsstudies.org/index.php/informatics/article/view/100>
2. Declarations in support of OA. Open Access Directory [in English]. Retrieved from http://oad.simmons.edu/oadwiki/Declarations_in_support_of_OA
3. Budapest Open Access Initiative [in English]. Retrieved from <https://www.budapestopenaccessinitiative.org>

Стаття надійшла до редакції 11.10.2022.

Yuliia Kalinina-Symonchuk,

Research Associate, Head of Legal Support Department,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

3 Holosiivskiy Ave., Kyiv 03039, Ukraine

e-mail: kcyuliya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-2926>

Open Access and Copyright Protection: BOAI20

In the article presents an analysis of open access (OA) to research results over the past 20 years on the example of the Budapest Open Access Initiative (BOAI). Attention is focused on strategies for achieving open access: self-archiving, OA green route and OA gold route. A contradiction between open access and copyright has been revealed. Creative Commons licenses have been proven to be an attempt to modify open access. The role of libraries as supporters of open access is defined, in particular, they manage the acceptance of materials to the repository, support self-archiving of researches or the deposit of articles and dissertations. A new set of BOAI20 recommendations is reviewed, which assesses progress towards open access and considers the main obstacles to its spread. The problems of scientific communication that open access solves are formulated.

From the declarations of the BOAI, it is clear that open access solves three long-standing problems of scholarly communication: affordability; availability through worldwide electronic distribution of peer-reviewed academic journals; justice in the financial aspect. In this way, open access will accelerate research, enrich education on the basis of social equality of access to knowledge

Keywords: open access, Budapest Open Access Initiative, repository, Creative Commons licenses, copyright, libraries.